1000

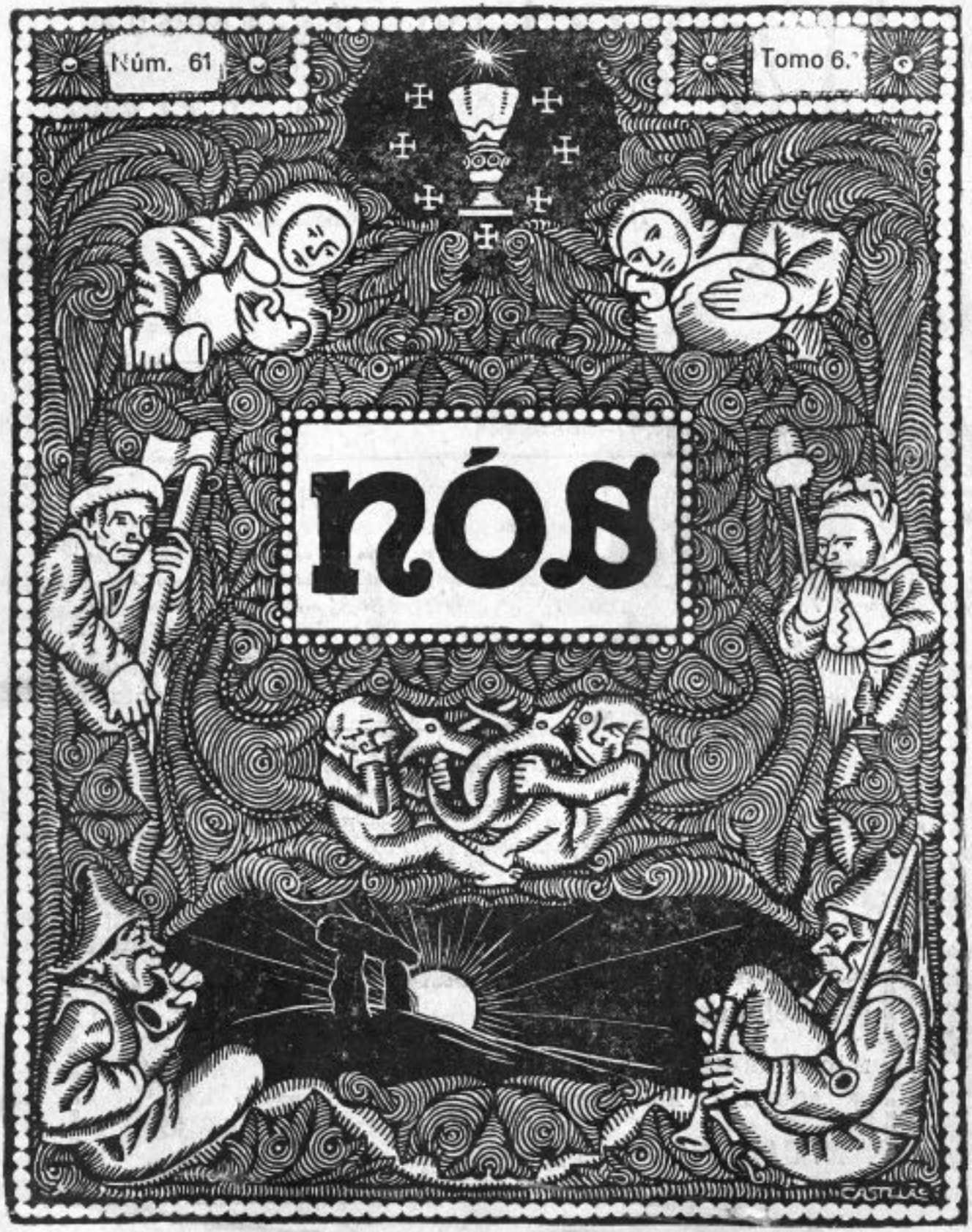

NÓS.

BOLETÍN MENSUAL
da
CULTURA GALEGA

Direitor Literario
Vicente Risco

Direitor Artístico
Alfonso R. Castelao

Adeministrador
ANXEL CASAL

DIREICIÓN E REDAUCIÓN:
Sto. Domingo, 47—OURENSE

ADEMINISTRACIÓN:
Real, 36 1.º—A CRUÑA

ABONAMENTO

Doce números, na Península	6'00 *pesetas.*
Fora da Península	8'00 »
Número solto	0'70 »

NOTA

Este boletín non pubricará mais orixinais qu'os que foran direitamente solicitados pol-a Direición. Tampouco se fai solidario das ideas n-eles emitidos, a non ser dos que por non iren rubrados, enténdense que son da Redaución.

Os pagos son adiantados e os gastos de xiro de conta dos suscritores

SUMARIO

*** Poesía por R. Carballo Calero.
O Puñal do Museu Antropolóxico de Madride, por Fermín Bouza Brey.
Por terras orientais II, por Avelino Gómez Ledo.
O insino en Ribadeo dende o século XVI ó XIX, por F. Lanza.
Unha impresión da Galicia do Sul no derradeiro ano do s. XVIII, por R. O. Pedravo
Catálogo dos Castros Galegos, da Seizón de Prehistoria do S. E. G.
Arquivo Filolóxico i-Etnográfico de Galiza.
Os homes, os feitos, as verbas, pol-a Redaución.

Reloxería ZENITH

MÁQUINAS PARLANTES. DISCOS
AGULLAS e ACCESORIOS

M. CALVIÑO - Ourense

Vicente Risco

Abogado

Santo Domingo, 47-2.º Ourense

Nós

BOLETIN MENSUAL DA CULTURA GALEGA

Ano XI ✶ Ourense 15 de Xaneiro do 1929 ✶ Núm. 61

* * *

Teño unha dôr que me canta no peito
como unha rula en gaiola fechada
ela me fai arrincarme do leito
pra facer versos â lus da alborada.

Fun cazador incansabre de estrelas;
fixen con elas licor de ilusión.
O meu brasón son estrelas marelas
no campo roxo do meu corazón.

Miña canzón, miña dôr latexante
é volvoreta do lume brilante
da outa fogueira da Malenconía;
das acedumes da vida trunfante
miña dôr canta i-eu deixoa que cante
porque sei ben ha finar algún día.

RICARDO CARBALLO

MATERIAES DE PREHISTORIA GALEGA

O puñal do Museu Antropolóxico de Madride

N-un dos anaqueles do museu que baijo a sua custodia ten a «Sociedad de Antropología, Etnografía y Prehistoria» con residenza en Madride, exponse un oujeto prehistórico de procedenza galega.

Trátase de un puñal, non moi longo, estreitado n-un dos cabos e provisto de tres furas pol-as que se tiñan que introducir os pregos que o sujetaban o mango pol-o cabo estreitado.

Non embargantes aparecer citado nos estudos de alguns investigadores, permanece inédito iste curioso eijemprar da nosa primitiva metalurxia i-elo pulame á dar a presente nota. Cabré menzóao n-un traballo pubricado no «Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans» anque de un geito equivoco, pois localízao na «Ría de Terosa» *(sic)* a Galicia» (1) e Cuevillas asisadamente sospeita no «Boletín de la R. A. Gallega» ser a de Arousa a Ria aludida por aquel prehistoriador. (2)

A dúbida resolvéuse transcribindo a etiqueta que acompaña ao puñal, que dí: «*Beluso. Bealo (Ría de Arosa). Abal Hermo 1903*».

O non eisistir nos libros inventarios da Sociedade e do Museu referidos outra indicazón mais escrarecedora, fainos supor que, descontando o emprazamento geográfico no lugar de Beluso, freguesía de Bealo, concello de Rianxo, na ribeira N. da Ria de Arousa, os apelidos que seguen son do donante e a data é a do ano do hachádego.

Mede o puñal de Beluso 255 milímetros de longo por 55 de ancho máisimo e ten un grosor aproisimado de 10 na parte central superior. Pesa 300 gramos.

Si ben no eijo longitudinal aparez mais groso no medio, non se acusa iste ensanche por unha marcada crista central de reforzo como en outros casos socede, nin presenta rebaijes lateraes, o que dá unha seizón transversa de traza lenticular. A fotografía que acompañamos ajudará a facer ideia da sua contestura e peculiaridade. (3)

Con respecto â materia de que está formado a falla de análise impidenos ser precisos en este ponto; mais juzgando pol-as caracteristicas externas non é de cobre puro, senón que o estaño entra pra formar o bronce en non pequena proporzón.

A crasificazón da peza, embora non poidamos facela con precisión, pol-o que vai dito, encaija dentro da chamada cultura argárica, pertencente ô comenzo da Edade dos Metaes, paralelizándose en Galiza cas cinco follas do depósito ourensan de Roufeiro (4) anque distinguíndose de elas por ter as furas ordeadas e non en coroa.

Finalmente, iñóranse as circustanzas en que foi topado; si solto ou en lote con outras pezas, si en mámoa ou en acocho, anque sendo a bisbarra do hachádego ricaz en estazóns da Edade do Bronce, arte rupestre, mámoas con cista, ao ajuar de algunna de elas puido, tal vez pertencer.

F. BOUZA BREY

Vilagarcía, Santos, 1928.

(1) Joan **Cabré Aguiló**.– «Espoli funerari, amb diadema d'or d'una sepultura de la primera Edat del bronze de Montilla (Córdova)» *Annuari de l-Institut d'Estudis Catalans*, Vol. VI, Barcelona 1920.

(2) Florentino L. **Cuevillas**.– «Os oujetos argáricos do Museu d'Ourense». *Bol. de la R. A. Gall.* A. XX. N.º 173. 1925.

(3) Ista fotografía pertenecente ao arquivo da «Sociedad de Antr. Etnog. y Prehist.» debémola ao distinto membro, Segredario de aquela colectividade Dr. Domingo Sánchez e Sánchez que pra nós a mandou tirar espresamente pol-o que lle rendimos gratitude.

(4) Vide pra iste depósito fotografía no «*Bol. de la Comisión Prov. de M. H. y A. de Orense*». Vol. V, n.º 78, pág. 32, † referenzas en Hugo **Obermaier**, no seu traballo «*Impresiones de un viaje prehistórico por Galicia*» Vol. VII, núms. 148 e 149, 1920 do Boletín devandito e o estudo por miudo no artigo de **Cuevillas** ja citado.

POR TERRAS ORIENTALS

(CARTAS ENCOL DA MIÑA PILINGRINAXE)

II

Roma.

¿Que esenza inmorredoira gardará ista cibdá sagra que cando se pisa estremécese un de arriba abaixo e síntese pequeniño? Un berro fuxe da miña gorxa nun tono que ben poidera sere d'orazón, ôs milleiros de mártires cuios osos garda; ou de rexo hino ás suas grandezas pretéritas; ou as duas cousas on tempo. Ô cabo, eu son fillo da gran nai Roma e se se me dixera que nós os galegos temos outro sangue nas veas que non é o latino, aínda convindo beninamente n'iso que eu non fago por refuxir, a gran cibdá me siguiría atando cos adibales do esprito, da crênza e do arte.

Despois de acomodármonos no baril hotel *Plaza* salín á respirar o ar e á botar unha ollada agarimosa ás cousas que dendesde a pirmeira vegada que as vín me enfeitizaron: aquelas eirexas incomparabres que son os mais ricos xoieles e museios do mundo; aquelas ruínas do Imperio que impoñen aínda e tanto dan que pensar, o Foro, o Coliseo, as Termas...; e mais que todo os vellos moimentos cristiáns dos pirmeiros séculos.

Non quero falarche mais que d'isto e particolarmentes das catacombas por seren istas as que sempre fixeron vibrar as cordas da miña ialma d'un xeito docísimo e fondo.

Eu non vira as catacombas da Santa Domitila que o noso Bispo escolleu pra n'elas misar, pois a basíleca é a mais capaz pra conter un fato grande de xente. Moi cediño fomos cara aló pol-a vía Apia. A mañán era das de festa. Un ar prefumado e tépedo erguíase coma alento da terra. A campía román vistida coma unha noiva refrexaba n'aquil amañecer os gaios cores das rapazas sans e cheas de legría.

Envolveitos n'un silenzo relixiosiño fomos pouco a pouco enchendo a basileca. Pol-o chán ciscados eiquí i-aculá cun certo esculcado desorde víanse lápidas, lucernas, capitels e basas marmóreas. Á cabeceira, unha pedra d'altar núa i-encol d'ela unha crus e seis candieiros da época.

Namentres o siñor Bispo vai revistíndose d'us ornamentos do xeito dos que entón usaban, as xentes acomódanse antr'as pedras ou se poñen a se confesar á maneira antiga, axionllándose homildosamente ôs pés do crego sen mediar reixa algunha, fosen homes ou mulleres.

Vai comezar o Santo Sacrifizo. É de anotar que o celebrante dá a faciana sempre ô pobo e non ten porque se voltar pra dicir o *dominus vobiscum,* abenzoar os escoitantes ou falarlles unhas verbas.

Eu confeso que poucas misas ouvín mais afervoado. E cando o Bispo nos falou e nos arrebatou ca elocuenza sua incomparabre, pintando a vida dos pirmeiros cristiáns alí mesmo e nos dixo que aínda hoxe non houbera soluzón de continuidade pois os irmans de México daban d'elo probas, non poiden aturar as bágoas dos ollos e coma mín cantos escoitaban a palabra acesa e baril do gran orador sagro.

E ¿querédelo crer? ¡Cousa mais fermosa! Non ben calou o Bispo un rousiñol da campía, pousado n'unha das grandes cornisas interiores da bóveda emprincipiou a nos dare asobío tras asobío e cántiga tras cántiga que ¡vol-o xuro! coidei vivir un anaco a vida do ceo.

Logo voltas e paseatas pol-as galerías escuras onde una velliña nos vai descobrindo as inscripcións, os grafitos e símbolos n'os que a vida intensamentes espritoal latexa

e fai arregañar as pedras co seu pulo fortísimo... Dispoixa a prosa. Porque cando esperabámos que nos tiñan porparado o almorzo os das catacombas do San Calixto (pois alí s'encarregara) atopámonos que non habia nada do dito. Ô cabo, a volta de moitos arrodeos nos que os italiáns son mestres, houbo almorzo e todo restou en auga de cerrallas, incluso o chiculate que nos deron...

A. GÓMEZ LEDO.

O insino en Ribadeo desde o século XVI ô XIX

(Proseguimento)

Pol-o que se refire âs escolas de primeiras letras, sábese que á finals do sécvlo XVIII habia na vila duas pra nenas e duas pra nenos, sendo patrono de unha de cada crase D. Bernardo Rodriguez-Arango e Mon, chamado «O indiano», dono de unha gran fortuna, feita nas terras douradas do Perú. As outras duas escolas vivían *por corto auxilio de algún celoso* e porque os pais dos nenos que a ilas acudían regalaban ôs mestres â medida dos seus posibres.

Na de nenas fundada pol-o Indiano insinábase á lér, escribir, calcetar e coser. I-era obrigazón da mestra saír co-as alumnas, todol-os sábados, entre lusco e fusco, pol-as ruas da vila, cantando o rosario e levando faroles acesos i-o estandarte da Virxe diante.

A de nenos de que era patrono o mesmo señor, tiña casa con horta pra ela e pr'o mestre, i-éste disfrutaba a dotazón anual de 1.800 reás.

Morto o fundador, ou canso da sua obra benefaitora, ésta estivo abandoada algún tempo, caíndo en mans de mestres *ruínes e inectos* (sic), tanto, que de algún d'iles decía o Concello que era pouco apto «pol-a insuficenza de letras e por ser mozo sin as correspondientes circunstancias que se requiren, o que daba pouco adeantamento». En vista d'esto, os rexidores, «convencidos de que era mui comenente ô beneficio común e ô servizo de Deus que houbere persoa que se adique ô insino de nenos nas primeiras letras, e que os istruia así n'elas como no temor de Deus e boa disciprina políteca», acordou *fixar zédula* anunciando a praza, por si alguén, veciño ou forasteiro, quería «costituirse ô insino». Na zédula fixábanse as condiciós que o mestre debía ter e as retribuciós que había de percibir. Estas eran: insinar a ler, seis cartos; por insinar a esquirbir, ral e medio; por insinar a contar, dous reás; entendéndose que estos estipendios habían de ser por cada un mes e que había a obrigazón de insinar de balde a seis nenos horfos ou fillos de probes. A escola había de estar e estivo, no carto baixo da Casa de Aulas, i-o mestre tiña que vivir en casa aparte e â sua costa.

***

Nas parroquias veciñas empezaron a xurdir tamén, no século XVIII, as escolas de primeiras letras, constando que á fins d'él habia unha en Arante, outra en Cubelas e outra en Santalla da Devesa. A d'iste último lugar fora fundada pol-o cura da mesma freguesía, D. Domingo Antoño de Somoza, que deixou pra sostela un capital de 4.000 ducados, que adeministraría un patrono por él nomeado, o cual elixiría mestre, «qual sea home, qual sea muller, neno ou nena», i-éste poñería, si quería, «excusador apto pro exercicio da educazón dos nenos».

Así esta «obra pía mera lega Escola de nenos», según lle chamaba o seu fundador, como todal-as demais, o mesmo as da vila que as das parroquias, estaban ô comenzar o sé-

culo XIX, n'un lamentabel abandono, pois vendéranse ou se empeñaran os bés e as rendas dos que as tiñan, e non habendo con que pagar bós mestres, os que se poñían o gorro do dómine, como pasara na fundazón Rodríguez-Arango, eran xeneralmente xente que non tiña «o competente eisamen e aprobazón», seguíndose ainda a costume, xa censurada no século XVI pol-o pedagogo portugués João de Barros, de «consentir que calquer parvo ou mal acondutado quixese insinar meniños».

***

Os trastornos da malfadada época fernandina disbarataron de todo a herencia do século anterior; e hastra mediados do XIX apenas naide se coidou das escolas. «Lejos de nosotros la funesta manía de pensar...»

Ô fin, no ano de 40, un fato de homes dinos, rompendo a xeneral marcha rebañeca, fundan na vila unha agrupazón que tiña por principal ouxeto propagar a cultura. Esta coleitividade, nominada Sociedade de Fomento, viña a seguil-os pasos da «Sociedade para propagar y mejorar la educación del pueblo», fundada en 1808 pol-a Sociedade Económica Matritense, a eiscitazón da raíña gobernadora. En realidade era unha Sociedade Económica mais, e como tal foi agrupada â de León, co-a de Santiago e outras, pra eleición de senadores no ano 1877.

Tiña por lema: *Sin instrucción no hay libertad*, e, según os seus estatutos, nacía pra favorecer a industria, artes e oficios; protexer o insino, estender os coñecimentos agrícolas e fabriles, dar pubricidade ôs segredos artísticos, facer que se anuncien as máquinas que simprificadas producen inmediatos resultados, fomentar a navegazón, a pesca e a cría de gados; facer sentir no corazón dos seus compatrianos o amor ô traballo, e por remate, disbaratar cantos oustáculos tendan á entorpecer os axentes que constituien a riqueza púbrica.»

O fin principal, como queda dito, era o de «promover e adiantar a educazón da xuventude, esixindo escolas patrióticas ou estabrecimentos que mais en analoxía estivesen co país, velando o bó réxime interior e denunciando â autoridade competente os abusos e vicios que poida orixinar un sistema d'insino que esteia a mal co-a esperencia i-en desuso nos estabrecimentos nacionaes que deben servir de norma».

Pouco despois de costituída fundou unha escola de balde, e conseguíu que o Concello excitase o celo dos pais pra que mandasen seus fillos a ila. No ano 1842 outivo do mismo Concello unha subvención de mil e pico de reás pra dita escola i-outra de 12.000 pra un colexio de segundo insino, tamén fundado por ila. Estabreceu premios pr'os alumnos sobresaíntes e acordou fixar nos paraxes mais púbricos da vila unha notiza circunstanciada dos agraciados, *pra emular mais â xuventude estudiosa*.

O colexio de segundo insino fundado pol-a Sociedade de Fomento foi o xerme da Escola de Pilotaxe e Comercio que deu honra e proveito a Ribadeo. A creazón d'esta Escola, en mal hora desaparecida, solicitouse do Congreso Nacional en Abril de 1842, propoñendo o Concello e a Sociedade, que pr'o sostemento d'aquila se apricasen as rendas que tiña a Colexiata ribadense (xa entón ruinosa e pouco despois suprimida pol-o Concordato) e as do convento que se anunciaba iba a desaparecer. «O pobo libre de Ribadeo —decían os amigos da istrución— quer ter un estabrecimento que difunda os coñecimentos primeiros que deben dirixir ôs homes.»

E tívo-o. Inda pasaron algús anos antes de que o Goberno se decidise a compracer ô pobo libre de Ribadeo. Pro o fin decidiuse. Por Real orden de 21 de Agosto de 1856 creouse a Escola de Náutica e Comercio, pra axuda da cual concedeu o Estado, no ano seguinte, vinte mil reás. Pouco despois de estabrecida, as malas herbas do favoritismo prenderon n'ela, e pra desarraigalas xirou varias visitas ô nacente centro, por encárrego do Xefe do distrito universitario de Galiza, o insine químico, que mais adiante foi rector da Universidade de Barcelona, D. Xosé Ramón Luanco e Riego, quen, según os seus biógrafos, sentía especial predileición pol-a Escola ribadense.

Outra doenza padeceu ista dend'os seus comenzos: a falla de recursos, que o Estado escatimaba vergoñosamente. Mais o entu-

siasmo de profesores e alumnos supría a tacañería oficial, lembrándose o caso de ter que pintar un catedrático, en lenzo, a nao que había servir de modelo nas cátedras de Pilotaxe e Maniobras, por non dar a *superioridade* os cartos pr'a nao de verdade. I-era corrente que o profesorado pasase dous e tres meses sin percibir as suas xa ben cativas consinaciós.

O número de estudantes, sobre todo nos primeiros tempos, era grande, chegando en algunhos cursos a noventa, cousa moi natural —di unha Memoria que temos á vista, correspondente ô académico de 1868-1869— si se atende a brilante posizón topográfica que ocupa ista Escola i-o espíritu mercantil e marítemo que eiquí domina, e si se ten en conta que a istrucción vai facendo suas conquistas e desterrando pouco a pouco as preocupazons i-errores populares.»

D'entre aquiles rapaces saíron muitos mariños notabres, algúns d'eles famosos como «pilotos dos mares da América». Eran os bós tempos da navegazón, os tempos dos capitás audaces, dos barcos airosos, das travesías inacababres. Entón se fixo famoso o Kummel de Ribadeo, chamado así porque pol-o noso porto entraba na Hespaña ise licor, traído direitamente de Rusia pol-os barcos que iban aló á cargar cáñamo e liño pr'os tecedores galegos.

E como a Escola daba resultado e non era unha instituzón inútil, senón que vivía e fruitificaba, a Diputazón provincial, da que dependía, acordou (en 1874) suprimila, inda que consentiu que seguira funcionando como cousa dos veciños, que a sostiveron con suscripciós púbricas e con algunha esmola da mesma Diputación e do Concello.

En tod'a mariña, inda mais na de Asturias que na de Galiza, foi famosa a Escola, que deu ás cencias e ás letras nomes tan ilustres com'os de Moreno Barcia, libre-pensador; Rodríguez del Busto, pubricista de sona nos países hispanoamericanos; Xosé Vicente Pérez Martínez, crítico de arte que brilou en Madrí a fins do século XIX; e muitos outros.

A falta do apoio oficial puido mais que todal-as famas, e a Escola caeu no esquecimento por unha tempada. Rezusitou en 1892, con novos bríos, novas normas, novo local e novos profesores. Eran istes os homes mais notabres do pobo: don Secundino Martínez, bó gramático e millor cura; don Xan Suárez Casas, enamorado do progreso do país, gran reformador da agricultura; D. Fernando San Xulián, antigo fiscal de imprensa nas Filipinas, autor da primeira historia de Ribadeo, D. Marcelino Vior, o médico de mais sona en tod'o contorno; i-outros que inda viven.

Pro a escola estaba de morrer, e non lle valeron fiscales, curas nin médicos. Malamente puido chegar ô primeiro lustro do século presente. Quen esquirbe estas liñas ten, entr'os seus mais tristes recordos de xuventude, o de ver fechar tras íl, pra sempre xa, as aulas cheas de pó do vello caseirón en que se cobixaba derradeiramente a, en tempos, famosa Escola de Náutica. A sua desaparizón — según, con acerto, escribiu o citado San Xulián nos «Apuntes sobre Ribadeo»—foi o que mais contribuíu a decadencia d'iste país, porque hoxe son mariñeiros e pescadores probes os que antes eran pilotos e capitás relativamente ricos».

***

O insino primario adiantara, en tanto, notabremente, contando a vila con escolas particulares que nada tiñan que envexar ás de poboaciós mais importantes. Contar a vida d'ilas non ofrece intrés ningún, pois, regramentada xa a istrución, non se difrencian en nada das de calisquera outro sito; aparte de que é tempo de dar fin á estas longuísimas liñas, nas que, pese á falar tanto d'insiño, estou seguro de que non adeprendichedes ren.

FRANCISCO LANZA.

Ribadeo, Xaneiro 1929.

Xa apareceu

CANTIGAS E VERBAS AO AR

Poesias por Xulio Sigüenza

UNHA IMPRESIÓN DA GALICIA DO SUL NO DERRADEIRO ANO DO SÉCULO XVIII

(Conclusión)

Navallo: 50 veciños, liño gando, algún viño, casas de peisanos, bos xantares c'a carne superior de Galiza e moito ánimo de ousequiar—Logo chaos de bó piso de L a W, en tres coartos de légoa con grandes soutos carregados de froito. Crúzase un regueiro pra rega dos lameiros. Camiño raso sobre montes chairos e carballeiras outas. Barreira ten 24 veciños en chan lameirento. Logo terreo enxoito hastra Verín.

Â entrada un illó estreito e longo de cen varas e un regueiro que se cruza por un pontillón de lousas. Porta d'arco, antiga, rúa longa de 5 ou 6 varas d'ancho, encroyada, boas casas de pedra labrada, adevirtese qu'hai xente *rica y distinguida;* praza c'o Concello, 160 veciños, 2 boticas, carniceiría, tendas de panos. Â saída a ponte recomposta pol-o adeministrador do Conde, D. Xohan de Dios Román. A feira ténse no arrabaldo (38 veciños). É necesario trazar estradas pra saída dos froitos fartos e variados do ademirabre val. Dend'eiquí compararemos os datos do «Itinerario» c'os do libro de D. Xosé Lucas Labrada («Descripción económica del Reyno de Galicia» pubricado pol-o Consulado da Cruña, imprentado no Ferrol no 1804) Monterrey, ben forte pol-a situación; foi *Occelum* repoboada en 1150 por Alfonso VIII, chegou á 300 veciños; agora somentes 40 con Correxidor, Alcalde e Gobernador militar, os dous primeiros nomeados pol-o Conde. Castelo gótico, reparado, sin rampas, soilo escaleiras destragadas, nos restos modernos parapetos con troneiras, no adarve cañós tirados, sin cureñas, algúns de 24 e de 36. Soilo é forte pol-a posición.

Labrada contén un informe elevado ô Consulado da Cruña pol-o Correxidor don Xohan de Dios Román, e citado no «Itinerario»: A vila de Monterrei cabeza d'unha xurisdición grande non ten artesanos sinón funcionarios e soldados da fortaleza con algús xornaleiros; a soilo industria do val ús cen teares de lenzo servidos por mulleres que fan cada unha ô ano unha peza de lenzo esgrevio e outra de estopa, tecendo cada casa o que se fía n'ela; vendense os lenzos na feira; soilo s'ocupan da agricultura, agora desenrolaráse a cría do gando c'o permiso pra vender bois en Portugal; ista terra a millor da provincia dá unha colleita de trigo ou centeo cada dous anos; millorará a situación abrindo a estrada prometida. È necesario esculcar os terreos baldíos e remediar as cheas dos ríos; un d'eles destroíu en dez anos mais de trescentas cavaduras de viña que podían dar mais de tres mil olas de viño. O mesmo Correxidor respondendo ás preguntas do Consulado encol das minas d'estaño mañifesta: que somentes se traballaron nos séculos XV e XVI época do prestixio das feiras de Medina del Campo onde se vendía o mineral sacado da tona da terra e fundido pol-os peisanos; dende o 1786 o 98 beneficiaronse por conta da S. M. con traballos costosos (edificios, escavaciós) e moito personal con pouco beneficio inda que o estaño sexa de superior calidade. Asegún o mesmo informante os camiños estaban destroídos, e arroínada a ponte de Villaza sobre o río Made paso necesario da Limia pra Portugal. O partido de Monterrei no tempo de Labrada tiña 4.100 veciños comprendendo: Verín, Oimbra, Mourazós, Caldeliñas, Souto Bermuz, Enxames, Debesa, Serboy, Gondulfes, Laza do Conde e Albergaría.

MONTERREI A XINZO.

Xornada de catro horas e media, a 17.ª do

viaxe. Saída con moita xente e todo o pobo mirando pr'a litera do Xefe: pra compôr os malos golpes e ter man ían 200 homes diante con picarañas e palas e oito arredor da liteira. Fermosura do val, de chán arenisco con arcilla; fai falla ponte en Albarellos. Rubida faldeando entre castiñeiros. Guimarey: 20 veciños, liño, centeo, gando, algún viño, rua estreita aberta na pena. Despois montes rasos. Penaverde: bo sitio, outo, con arboredos e moita colleita. Vila de Rey: xantar na casa do crego, home de grande simpatía que dispuxo todo ledamente servindo il mismo â mesa *abundante en extremo* (O redautor sempre fala de patriotismo e humanidade cando se come ben). Pobo en chao, casas de pedra solta con mistura de cal e areia; nos interiores e armazós moita madeira de castiñeiro, tella fermosamente traballada e cocida. Arredor do pobo arboredos hastra gran distanza. *Trasmirás*, no cerne d'un país de lameiros e arbres baixos. *Pardueiros* en terras de sementeiras. Regueiros; pontillón de lousas sobr'un chamado Douro. Abavides, dend'un monte olla a larganza da Limia Baixa; centeeiras. Baixando un repeito dend'o pobo e torcendo â ezquerda éntrase na Limia. Fermosa terra traballada ô xeito da de Campos mais de môr variedá de froitos. Apesares do tempo todo figuraba *ameno y delicioso*.

XINZO.

Dende lonxe vaise vendo Xinzo pol-a ponte chamada Antela de catro arcos con dous anacos de calzada. Tén 160 veciños; a eirexa parroquial rinde ô crego de 90 a 100.000 reás de vellón; nas casas traballaron bós artistas mais en opinión do redautor do «Itinerario» fixeron mal en ispirarse en exempros vizosos. O país pol-a fermosura e farta de prodoitos apenas ademite comparanza con ningún outro. Compre desecar a lagóa, ideia que teñen moitos particulares sin citar cales. Na casa do Sr. Correxidor houbo unha enchenta épica debida a *generosidad genial de los naturales. Se admiró aquella noche una cena tan expléndida y abundante con solas las producciones del país que no sería facil describirla aunque se intentara. La variedad de manjares quasi parecía confusión y solamente pudo advertirse que de todo comían aquellas buenas gentes sin que se notase fastidio ni alteración en su naturaleza fuerte y robusta*. Chovía á rego e faziase difícil camiñar pol-o país curtado de canles e pontillós pol-o que voltaron á comer en Xinzo; foi motivo pra outra mesa *sumamente expléndida cuya variedad y abundancia manifestaron la opulencia del valle de La Limia*.

DE XINZO A ALLARÍZ.

Baixo a chuvia pol-o país chao que non abonda en Galiza. Necesidade d'unha boa ponte sobre o Limia pois o eisistente non sirve pra carreteira. Anacos de calzada. Rubida entre arboredos a Sandiás (300 vec.) rico torrón. Dende *Piñeira* domínase o millor chán da Limia inondado por non ter por onde despedir as augas encoradas; os logares están na aba de pequenas outuras. Rodean a Piñeira variedade d'arbres e bós lameiros e searas. Eiqui atoparon co Sarxento Maor de Milicias d'Ourense e mais o abade Quiroga que viñan agardar ôs comisionados en Xinzo e non poideron romper pol-o temporal. Terreo raso e enxoito por moito tempo baixo a escaravana e sin un albre pra acollerse. Mais o pior foi a costa de S. Marcos, esporente (n'algús sitios mais do 3.º ca hourizontal) penedosa e chea de precipicios. A Silla de Postas foi salindo sin môr deterioro. Longo estudo do camiño na baixada que debe levar arrodeios pra amingoar a costa, paredes de sosteñemento, gaiada rodas, cunetas e albres. O final precisa ponte sobr'un regato.

Labrada falando da Limia mañifesta a opinión xeneral da convenenza de enxoitar o país rompendo as penas da Ponte Liñares distante tres légoas do lago principal, e que son o impedimento principal qu'atopa o río no seu curso. O consulado coida que o fondo de trollo das lagóas non será bó pol-o depronto pr'as colleitas. Tamén dí Labrada qu'unha porción dos carneiros e ovellas da Limia é comprado por traxinantes da terra de Corcubión os qu'os van repartindo pol-os pobos da provincia de Sant-Iago.

ALLARÍZ.

400 veciños, Correxidor, eirexa parroquial e outras particolares, convento de frades dominicos (?). Os anacos de fortificación con torres e outras señales dín a importancia da praza n'outro tempo. Â saída pra Ourense porta maxestosa en forma *de fuerte antiguo con su almenaje antiguo* unida ca ponte gótica de tres arcos en boa conservación; soilo prenden n'il arbustos bravos pol-o norte. O autor do Itinerario díuse pouca conta d'Allaríz. Asegún Labrada a vila tén seis fábricas de curtidos ou pelamios (catro de sola e 2 de becerrillos) que dispoñen cada ano tres mil coiros en sola e seis mil en peles; n'os arrabaldos outras duas co que en dez légoas ô contorno todos gastan calzado d'Allariz. As mulleres adícanse a fiar liño; prantase millo, trigo, centeo, liño, patacas e froitos e legumanzas, mercando os graus na Limia. Un D. Xosé González, boticario, tén estabrecida a soila fábrica de cristal tártaro de Hespanha, aproveitando o sárrio do viño, e proporcionando tal xénero âs boticas de Madrid, entr'elas â Real, e ô Exército.

ALLARÍZ A OURENSE.

O camiño hastra Outeiro apesares das voltas, rubidas e baixadas non precisa traballos d'importanza. Â entrada de San Cibrão das Viñas o transito está impedido pol-as paredes de *una inmensidad incomparable de viñas* e o empedreado desfeito con golpes de penedos. O arroio Papón (unha das ramas do Barbaña) pásase d'apé por un pontillón de lousas sufincado en pés baixos; dificultosa pol-as cheas e pol-as costas dos dous lados. Vencida a segunda hai camiño chao a Ourense tan cheo de pedras qu'o carruaxe *se golpea con demasía*. A xornada durou duas horas e meia.

OURENSE.

Crasificaremos os datos do «Itinerario».

A vila: O pé d'un outo *faldeando un cerro sobre un montecillo elevado a la margen del Miño*. Moitas rendas da Eirexa; 700 veciños con Correxidor e Concello; reximento de Milicias. Ruas mal empedreadas, porcas, esporentes e estreitas con casas *de apariencia muy fea, incómodas y la mayor parte amenazando ruína o desmoronamiento*.

As Burgas e a Ponte: Dí o de todos. Unha das fontes sirve pra curar as feridas. A Ponte: *distinguida entre los muchos y suntuosos de España*. Gábase a antiguedade, cicais sexa romana pois os cimentos demostran unha data anterior ô tempo do bispo D. Lourenzo. Faise un prano escenográfico e outro xeométrico. Datos: 1.224 pés de lonxitude, gardalodos, un pé e medio, alto d'eles catro pés e medio. Sete arcos maores na direución do río, góticos; o central 138 pés por 18 de saxita sobre a outura meia das augas, modificada a forma gótica pol-a reforma de 1408. Segue a descriución técnica da ponte. Soilo é intresante a apreciación de que os cimentos en xeneral e algús restos das cepas convencen do orixen romano: labrar as pedras somentes pol-a cara do asento, traballando as outras ou non, xa asentadas, asegún o tempo e recursos. Critica a reparación dos estribos W.

A xente d'Ourense quedou ademirada da Silla de postas que non tiñan visto e ademais non podían convencerse de que tivera cruzado pol-os camiños da provincia.

Nas autas do Concello d'Ourense correspondentes ô ano de 1799 atópanse algunhas referencias ô viaxe do Conde de Guzmán. No cabildo figuraban D. Pedro de Puga e Feixóo, D. Xosé Lousada, D. Xosé Antonio Martínez, rexidores, o procurador xeneral D. Felipe González Blanco e o diputado do común D. Lois Alvarez Pestaña. As xestiós da carretera debéronse en grande parte ô Diputado do Reino D. Vicente Vázquez del Viso que se dirixíu â Direución de Camiños e invitou âs provincias de Sant-Iago, Ourense e Tuy, a vila de Pontevedra e a de Puebla de Sanabria, en S. Xohan do mesmo ano. O concello nomeou o capitular D. Ramón Suárez de Deza c'as dietas de 12.000 reás de vellón pra recibir ô Conde de Guzmán no marco da provincia. Mais enfermou e foi o Correxidor Bringas. No mesmo ano o Capitán Xeneral do Reino interesouse

cerca do Concello d'Ourense pol-a composición das costas de Cudeiro e de Regueiro Fozado. Na sesión do 27 de Santos do 1800 fixéronse contas dos gastos de recibimento e ousequios ô conde Guzmán qu'importaron 4.362 reás.

Carauter da xente e da vida: Ourense debeu ser millor n'outro tempo; proba os moimentos. O chán produce de toda caste de froitos especialmente moitas e boas viñas. Os camiños remediarían o mal. Os veciños *están desalentados en una especie de inacción o adormecimiento, sin apetencia alguna del afán, aseo y buena disposición de las casas.*

No tempo de Labrada a xurisdicción tiña 2.648 veciños, e os pobos do seu partido: Barbadás, Canedo, Cudeiro, Mugares, Toén, Alongos, Moreiras, Seixalbo, Santa Cruz da Rabeda, Sobrado do Bispo, Vilanova de Rante, Bentraces, Pías, Bobadela, Ceboliño, Santa Mariña, Baliñas, Valenzá, San Cibrao das Viñas, Velle, Granxa, Larelle, Mende, Noalla, Oira, Reboredo, Solveira, Tarascón, Zaíz, Curuxeiras e Souto Penedo. Tamén asegura que sendo a terra mais doada de Galiza (n'isto habería moito que falar) os seus labregos son dos mais probes do Reino e a capital *pobre y despoblada*. Os comerciantes quéixanse da dificuldade de cobrar os seus xéneros pois a circulación de diñeiro baixou dende fai 13 ou 14 anos. Hai industria de tecidos e tense teimado estabrecer pelamios en grande; unha fábrica de sombreiros estabrecida o ano 1803 e outra de cerralleiría con soilo dous operarios; bós lameiros nos arredores e falta de leña habendo baldíos d'abondo; nos propios arrabaldos e en Libiás fermosos fatos de oliveiras; no Miño salmós, sábalos, lampreas e troitas.

A opinión encol de Ourense foi nos tempos modernos, desfavorabre en cuáseque tódol-os autores. Moitos copiaban ús dos outros, e foi moi repetida a descriución do Bispo Fray Muñoz de la Cueva. Encol do Ourense no século XVIII pódese consultar o primeiro tomo dos «Arquivos do Seminario d'Estudos galegos».

OURENSE Ô CARBALLIÑO.

Foi a vixésima xornada (21 outono) empregando tres horas e meia. Por mandado do Concello mais de 400 homes destináronse á compoñer a costa de Cudeiro. O Xefe seguiu pol-a ezquerda do Miño pasando á Barba de Barbante e á Ribadavia pra estudar as direiciós e correntes do Miño e do Avia, quedando ademirado da fermosura da terra que non tiña compáranza co visto. Os outros comisionados consideran que fai falla unha praza á saída da Ponte pol-a parte de Canedo. Logo camiño esporente con anacos de calzada por Cudeiro e hastra S. Bieito Dastrés. Na ermida d'iste logar o país vóltase chao (arenisca e greda) hastra Mandrosende onde hai unha costa que remata n'un pequeno regueiro que pide unha ponte con dous empedreados. A Cabeanca en terreo firme e enxoito de fermosas arboredas. Os chaos d'Amoeiro non notabres por atoparse n'un espazo igoal e espallados arboredos, searas e lameiros con todo cando demanda a *necesidad y regalo de la vida humana*. Despoixa d'un longo camiñar pol-os chaos alcánzanse Rouzós, Souto e Santa María d'Amoeiro: o primeiro ô pé d'un penedo non outo, os derradeiros de chán farto en colleitas e arboredos. Baixada á ponte San Fíz impedida pol-as muradellas dos eidos e pol-a pendente. Descriución técnica da ponte, en parte reparada con madeiras. Boa nota da fermosa calzada que rube da ponte: outos e baixos *sin incomodidad* hastra ô lugar da Touza de Maside (chán de penedo, algúns empedreados desfeitos). O tránsito de Maside estorbado pol-os paus das parras qu'alí abondan moito. Maside: 80 veciños, moito tráfico que medrará ca apertura de camiños á costa dende La Guardia a Ribadeo. Dacón: chán, comercio de gado (avenza, vacas, porcos). Carballiño: chán de grava e aréa, situación espallada, crima temprado, augas termales; todo fai prevér que co tempo será de moita consideración. Fai pouco fixéronse casas de recreio «de personas ricas y de distinción» moito trato; a millor feira de Galicia (?). É preciso fazer unha boa pousada que importará 1.500 reás de gasto. Os trece pobos d'ista xornada acreditan a densidade da poboazón gallega.

Labrada pón os chaos d'Amoeiro á unha légoa ô Sul do Carballiño cicais ispirado no

mapa de López. Cita como pobos do partido: Bóveda d'Amoeiro, Arrabaldo, Parada d'Amoeiro, Naves, Louredo, Loureiro e Fontefría, Vilaseco, Peroxa, Armental, Vilamarín, Orbán, Toubes, Vilarubín, Laracheda (?) San Lourenzo, Barra, Melias, Ribela, Gustei e Casanova.

DO CARBALLIÑO Ô PARAÑO.

O día 30 chegou ô Carballiño o Sr. Conde de Guzmán: xa o agardaban os delegados da vila de Vigo D. Bonaventura Marco del Ponte e D. Xosé Antonio Cayro. Despedíronse os Sres. Bringas, Abade de Requeixo e demais persoas distintas. Moita chuvia, Saída o 31, chegando á Porto Pereiro dinantes de qu'enchera o río Viñao. Empeñáronse en rubir a costa do Paraño *parage tan infeliz que los mismos naturales lo miran con horror*. Despois d'unha loita co vento e a chuvia recolléronse n'unha *triste, miserable e infeliz choza* chamada venta: unha corte con esterco, porcos e bois; o venteiro qu'era un rara figura defendía unha pipiña de viño das posibres acometidas dos viaxeiros; comeron patacas e hovos â lús d'un candil fedenchoso. Pol-a desfeita tromenta tiñan medo de que a casa fora levada a zorro pol-os precipicios. Namentras o facultativo pasábaas negras pra levar a Silla de postas e non foi capaz de vadear o río Viñao.

O PARAÑO, SOUTELO, CERDEDO.

En hora e meia entre vento e chuvia fixeron o tránsito do Paraño chegando a recollerse en regular aloxamento en Soutelo. O día seguinte 2 de Nadal pararon en Cerdedo habendo tomado notas pr'o arregro do camiño.

PONTEVEDRA.

Ô día seguinte o Xefe detívose pra xantar no Mosteiro de Tenoiro. Namentras o facultativo e D. Xan Antonio Xironda foron levando a silla, botando abaixo paredes con axuda dos peisanos, cruzando o Viñao con gran perigo. Despois foi levada por xugadas de bois. A costa non é tan esgrevia na opinión do facultativo pois ten alternativas de terreo chao. Entre Soutelo e Cerdedo, anacos vellos de calzada. Cerdedo: 10 veciños. Logo carballeiras, anacos empedreados, Pedre n'un outo â ezquerda, Viascón e S. Xurxo de Sacos en terra de montaña *fértil:* vénse oito pobos ûs pretiño dos outros. Baixada empedreada á Tenoiro, Pontes de Bora mal conservados, vellos, inzados de silveiras. Logo camiño estreito hastra Pontevedra pol-as hortas e eidos que s'acugulan na boa terra.

Pontevedra, vila de moita consideración na embocadura do Lérez ou Vedra sobre o que tén ponte antiga de doce arcos de meio punto, ben estropeiados; país «maravilloso»; pouco trato; a maor porción da xente anda na mar. Millo, centeo, froitas, legumanzas e peixe en cantidade prodixiosa; fabrica ô ano dous millóns de varas de lenzo que a oito reás fan 16 millóns. Veciños: 1.600, duas parroquias e dous conventos. Rûas chás, estreitas, con empedreado berroqueño que se saca de canteiras ô pé da vila. É unha door que non haxa ningún edificio Greco-romano.

Asegún Labrada tiña Pontevedra c'a xurisdición 3.675 veciños; fala logo da prosperidade da terra e da mar. Un pouco descida a sardiña dá 20 mil millares que van á difrentes portos de Hespanha e Portugal. No 1798 sacáronse 12.163 millares de sardiña e 15 pipas de grasa: 294 millares de berberecho, 16 quintales de atún; 2.300 ferrados de millo; esportándose a Cádiz 4.722 libras de xamón, 340 millares de cebola, e algús lenzos e calcetas. Por R. O. de 2 de Xaneiro do 1798 é porto habilitado; fábrica de curtidos, 2 de sombreiros (con 22 oficiales), unha de augardentes. No 1723 estabrecéronse os ingreses D. Benxamín e D. Xohan Lees c'unha fábrica de embarrar, cardar, piar e tecer lá e algodón, por informe do Consulado e de veciños de Pontevedra utilizaron parte do edificio que fora da Compañía. No tempo de Labrada tiñan 64 teares con moito despacho e idea de pôr outra no Hospicio de Sant-Iago.

PONTEVEDRA, REDONDELA, VIGO

Pararon en boa casa: a do Excmo. Sr. don

Pedro Malvar y Acuña. O día 5 de Nadal en 5 horas viaxe a Vigo. Foron en coche hastra a Ponte Sampaio pol-o fermoso camiño feito pol-o Arcebispo D. Fray Sebastián Malvar y Pinto. Dinantes de Redondela comeron n'unha quinta feiticeira *con gusto por la calidad y sazón particular de las carnes y pescados*. Redondela: 170 veciños, na môr parte xente da mar. Moi boa situación; a torre da parroquia fai un efeuto *piramidal de gusto* a soila ponte de lousas de 16 ollos. Camiños dificultosos hastra Rande; esporentes e cortados de penedo e augas de regueiras. Teis pobo de consideración; inda que sexan mariñeiros hai abondo de millo, centeo, legumanzas e froitas que se gastan en Vigo. Camiño dende Teis no que non se pode dar un paso á cabalo sin grande perigo. Dinantes de Vigo crúzase unha praia de 1,500 varas *a la lengua del agua* onde se van facendo casas todo ô largo.

En tempo de Labrada sacábase moito viño pol-o porto de Redondela; os camiños seguian tan malos coma dinantes. A xurisdición de Redondela e a Reboreda tiña 1.300 veciños.

VIGO

Ô areal arriban os barcos c'a mareia desembarcando os xéneros; moitas chouzas sirven pr'as fábricas de salazós e pra almacés. O pobo moi pequeno con relación ô vecindario; ôs 300 veciños é preciso engadir os que chegan á estabrecerse pol-a fartura do país, comerciantes de paso e o corpo de tropas aloxado nas casas con molestias pr'os veciños. Os castelos meio deixados somentes valen pol-a posición. Rúas esporentes con casas de pobo mediano; ningún edificio notabre; duas parroquias, dous conventos (Franciscos e Terceiros). Mala torre do reló. A porta da Laxe (8 pés por 12 de outo) sai â mar sin outro desembarcadeiro que unha morea de pedras; c'a mareia baixa queda á 100 varas. Debía ser dos millores portos do Reino; inda embarca 6.000 pipas de viño pra Ferrol, Cruña e outros portos do Norte. Con bos camiños vencería ô comercio de Portugal. C'os arrabaldos da mariña hai 600 ou 700 mariñeiros matriculados. O comercio do porto contén 21 barcos entre fragatas, paquebrites e bergantís de 200 a 400 toneladas; 400 barcos de pesca de 6 a 7 homes cada un. As 25 fábricas manteñen 2.000 persoas nos seis meses de pesqueiría. Porto notabre pra refuxio, pra América, e pras flotas de guerra. Son d'urxente precisión pronto, camiños e coarteles.

En tempo de Labrada a Vila e Xurisdición de Vigo, c'as de Fragoso e Valladares xuntaba 2145 veciños, menos qu'as da Guardia, Bayona e Miñor, Soutomaor, Salvaterra c'os cotos engadidos, e Sobroso e Oliveira. Dalle a mesma pobración do «Itinerario» e igoal saída de viño. Na fábrica de sombreiros ocúpanse 20 ou 25 portugueses; fábrica de curtidos en Labadores; cada ano duas expediciós a América de froitos da terra; moita emigración á Portugal. Bouzas esportaba 110 pipas de viño.

VIGO A PORRIÑO

Mal camiño hastra Dornelos en chán esgrevio con vestixios de calzada; non se pode chamar sinón un tránsito cheo de precipicios; un pouco millor pasado Dornelos. Ô chegar ô Porriño unha ponte de tres arcos que precisa gardalodos. Porriño: 130 veciños, boas casas, eirexa parroquial «de tamaño y aspecto reparable» con torre rematada en casquete esférico. Rûa grande de 40 a 50 pés d'ancho, de chán igoal, e boa praza. Posición central respeito de Vigo, Tuy, Redondela, Cañiza, Salvaterra, Ponteareas e outros menores. En Ponteareas, Cañiza e Porriño grandes feiras e mercados. Nô Porriño factoría do pan de munición pr'as tropas dos Portos e prazas do interior, O trigo chega por Vigo. Precisa unha carreteira pr'a Franqueira, Ribadavia, Ourense, pr'a terra de Campos.

PORRIÑO A TUI

Por Cerquido regular camiño con bós traicutos de calzada. Car'a S. Esteban, estreito, con revoltas entre moita fartura de terras de laboura. Ô remate d'unha baixada ponte nova sobre o río Louro onde remata no Miño. Longo arrabaldo de Tui con rúa

estreita. Pérdese a pacencia con tantas voltas e revoltas pol-o terreo *más pingüe y fructífero* que se pode pensar.

Tui: figura irregular, rúas estreitas, as millores non mal empedreadas, as travesías encostadas, con escaleiras. Ningún edificio antigo meresce atención. Catredal; unha mole Gótica *que ni aún en ésta especie de arquitectura se le concede mérito.* Anacos de muralla con cañós sin cureña; corpo de inválidos, e a parte que lle toca de Milicias Provinciales, 1800 veciños con Alcalde e Gobernador militar. D'outra marxe (o río ten 3.000 v.) Valença, bastante respetabre por fora; o interior non responde *a la bulla de tanto aparato. Es pieza que manifiesta el caracter de la Nación Portuguesa.*

En tempo de Labrada tiña c'a xurisdición 1.642 veciños. Lenzos, sombreiros, licores de D. Xohan de Amega con D. Ventura Mora. As monxas do convento da Concepción venden ô ano 4.000 arrobas de dulce de perada (c'o tempo faráse o comentario). Almacés de madeira, sebo e coiros.

TUI VIGO

O 10 de Santos en catro horas. Pol-o camiño que trouxeron hastr'a ponte Nova. Costa de Santa Comba â que segue un chao de unha legoa e tres coartos, quedando á ezquerda a capela de Nosa Senhora de Alba que sirve de vixía os mariñeiros. Baixada á Castrelos, e á Vigo por sendas estreitas mal empedreadas.

VIGO, PONTEVEDRA, PADRÓN

O Sr. Inspeutor recoñeceu en barco parte da ría. Volveu á estudar o camiño hastra Pontesampaio. N'il agardaban dous persoaxes notabres enviados pol a provincia de Santiago: o conselleiro de Estado Excelentísimo Sr. D. Pedro de Acuña y Malvar, e o Conde de Gimonde. A chuvia non'os deixa sair da casa en Pontevedra os días 11, 12 e 13; en troques pásase ben e fálase da prosperidade do país arredor da mesa presidida por un cóngrio de 80 libras galegas. En 5 horas e meia viaxe ô Padrón pol-o camiño feito a espensas do Arcebispo Malvar.

***

Eiqui remata o «Itinerario». Sin grande dificuldade poderíase seguir a historia do camiño que soilo foi unha realidade c'a costrución pol-os anos de 1852 da carreteira de Villacastín a Vigo e a de Barbantes á Pontevedra. Ben demostrada foi a convención da xuntanza da Galiza do sul c'o centro da Península. O Consulado da Cruña e a Sociedade Económica de Sant-Iago xa pensaran no asunto moitas vegadas; no 1791 por exempro fixo o proieuto o capitán de navío D. Eustaquio Gianmini. O canónigo de Compostela D. Pedro Antonio Sánchez escribiu unha Memoria, e nos comenzos do século XIX o goberno destiñou pra carreteira de Benavente á Vigo os fondos sobre a venda do sal qu'estaban destiñados á camiños trasversales. Na apertura da carreteira houbo nos traballos esceas tráxicas com'as cordas de presidiarios que traballaron nas Portillas; a sua lembranza era xeneral nos primeiros anos de viaxes en dilixencia. Fai anos algús vellos d'Ourense contaban a emoción que produxo a saída do primeiro coche de Castilla. Empeza pra terras do sul da Galiza a novela do coche e unha influenza nova.

No trazado da carretera adevirtese o mesmo trazado do «Itinerario» dende Sanabria a Allariz; unha tradición d'ista vila asegura qu'as voltas e revoltas da costa de San Marcos dibuxan as iniciás P. M. S. ben coñecidas no tempo da revolución e do liberalismo adoitado â Hespanha, d'entón. Dende Allariz o trazado por Taboadela esqueceu o camiño que trouxo por S. Cibrao o Sr. Conde de Guzmán. Dende Ourense a atracción de Vigo levou a carreteira pol-o val do Miño hastra Ribadavia logo pol-a divisoria da Cañiza, por Ponteareas, e Porriño. O camiño d'Ourense ô Carballiño por Vilar das Tres e os Chaos quedou vencido pol-o da costa de Canedo (Canedo, Amoeiro); a nova carretera de Pontevedra vai por Barbantes e Punxín. Mais dend'o Carballiño e Pontevedra segue os pobos do «Itinerario» de 1799.

A Galiza do Sul estaba ben deixada; todo o esforzo borboneco tiraba pr'o Ferrol. Mai-la situación da nosa terra non era inferior, sinón en moitas cousas superior â d'outras

rexiós da monarquía veciñas da Corte. O «Itinerario» do Sr. Conde de Guzmán amostra entre outras as seguintes particularidás: o esforzo galego en facer calzadas e pontes, o forte vivir de moitas terras, a ledicia e fartura dos nosos campos e sobretodo (xa que os viaxeiros eran desmasiado neocrásicos pra apreciar os cantos populares, as eirexas medioevás, e os ceos da chuvia), a simpatía da xente e o prestixio gastronómico criado pol-a longa usanza de fidalgos e abades. Coarteles dos mais ilustres do novo brazón.

Ourense, 13 Nadal do 1927.

RAMÓN OTERO PEDRAYO

CATÁLOGO DOS CASTROS GALEGOS

PUBRICADO POL-A SEIZON DE PREHISTORIA
DO «SEMINARIO D'ESTUDOS GALEGOS» DE SANT-YAGO

CONSIDERAZÓNS FOLK-LÓRICAS

(Proseguimento)

Os rapazes que recollendo a cera da vela ritual, armaron unha pra entraren na cova e ficaron dentro pechados, presentannos unha aventura d'*aprendiz de bruxo:* a inesperencia e o estrevemento punidos pol-a tremenda lóxica oculta, que tanto asombrara a Chesterton. É merecente d'estudo o conceito popular da xustiza que estas historias revelan, xustiza automática e mecánica—com'o *Karma*—que garante os *tabús* e salvagarda o *sagrado* en todal-as relixiós primitivas. (En col d'iste asunto, pódese ver: Wundt, *Völkerpsychologie,* e Levy-Bruhl, *La mentalité primitive).*

Os outros dous casos son diferentes: no de Trelle, o xigante indica o sitio do tesouro, e semella que non hai mais que cavar.

No de Mourillós hai que gardar certas precaucións pra se librar da témera qu'o custodia.

O XIGANTE.—Veleiquí un caso que s'asemella ben ô d'Aladino, tan universalmente espallado e coñecido. O xigante que sen mais dí onde está o tesouro aseméllase o *djinn* do conto d'Aladino, pro ainda mais o xeito d'evocalo: rañando na peneda coa navalla, com'Aladino fregando na lámpada ou no anel; nos dous casos é un rapaz iñorante d'estas cousas o que descobre o tesouro... El haberá eiquí contamiñazón ou lembranza incoscente? Non tería ren de particular qu'os nosos peisanos referiran a historia d'Aladino, xa tal coma é xa, *aculturada,* con detalles e persoaxes galegos. Ten moito mais que tal historia s'atope localizada, com'está esta. A semellanza é curiosa, mail-o conto é tan breve, que non semella d'abondo co que hai pra desbotarmol-a hipótese d'unha invenzón independente.

Pol-o demais, non é iste o úneco xigante qu'atopamos nas nosas leendas localizadas, proba qu'a creenza n-elas estivo algún día espallada, que non son os mouros os únecos habitadores dos castros e que por baixo d'iles fican os restos d'unha mitoloxía ben mais antiga. Rastrealа é unha das angueiras que ten diante o folk-lore galego.

Non temos precisión de lembrar eiquí por miudo o rol dos xigantes nas mitoloxías nórdicas, nin as creenzas en razas de xigantes antigos habitadores da terra.

OS BURATOS DEBAIXO DA TERRA E O MUNDO SUBTERRANEO.—O castro

de Trelle está oco por adentro e o burato, é tan fondo que se non sinten caír no cabo as pedras qu'alí se botan. Tamén o está o Outeiro de San Marcos. No d'Ourille tamén s'abriu un subterráneo.

Non hai castro, castelo nin penedo raro na nosa Terra, do que non digan que ten unha saída ou camiño por debaixo de terra. A xente ademais, eisaxera de cote a fondura dos puzos, alxibes e buratos, das minas, etcétera, supondo que chegan á moita distanza. É esta unha ideia costante e ademais universalmente espallada: o interior da terra pecha pr'os homes misteiros maravillosos.

No Castro d'Ourille faise ademais alusión crara á un mundo subterráneo: por baixo do castro hai campos e unha eirexa. Esto ten relación en pirmeiro termo coas tradizós de *vilas asolagadas* (Carregal, Doniños, Masiде, Antioquía na Limia, etc. etc), anque tamén se fala de vilas *soterradas* n'outros lugares.

Eiquí temos sen dúbida algo relacioado co-a *terra de Befun* das leendas bárdicas, co-a *Raiña do reino subterráneo* das Mil e Unha Noites, co-a tradizón mogola do *Reino d'Agharti*, de que fala Ossendowski, que ten comunicazón con todal-as galerías que van por debaixo da terra, etc. Dixérase unha tradizón universal, caxque uniforme, que non se sabe que fundamento podía ter, coma non sexa o que o costume d'enterral-os mortos por unha veira faga supor qu'iles viven outra vida debaixo da terra, e os achádegos arqueolóxicos pol-a outra confirmen a creenza na eisistenza d'ise mundo. Así e todo, non semella espricazón suficente.

No mesmo mundo subterráneo poñen as mitoloxías nórdicas e mais a Kabala do século XVI o reino dos gnomos, que traballan o ouro e as pedras preciosas. Pode haber tamén lembranza das poboazés troglodíticas.

OS TRES REIS.—Viviron istes tres reis no Outeiro de Pazos. Poden representar, asegún insinuou Cuevillas n-unha confrencia, as tres razas sucesivamente donas d'aquela terra: Celtas galaicos, Romanos e Xermanos (fundado esto derradeiro na conservazón do nome d'Ataulfo, que poidera ter sido o dono ou señor do dominio ou *villa* fundamento da freguesía autual, a qual tería sido enantes posesión d'un clán que tería erguido o Castro). A leenda, non embargante, fainos vivir a un tempo, e deixar soterrados os seus tesouros cando se foron, com'os mouros da Crónica de Turpín, e do soado pergamiño de Don Gutiérre d'Altamira, no Ciprianillo.

Hai eiquí sen dúbida contamiñación de duas leendas, das que a segunda conservando os nomes antigos, suplantou á primeira. Despois, coñécese que tamén os nomes se foron esquecendo e non quedou mais qu'o d'Ataulfo, d'abondo pr'abrir camiño a hipóteses ben fundadas, que outras leendas análogas poden vir confirmar.

Compre ter en conta qu'istes qu'eiquí damos non son mais que avances, pois unha sistematización do folk-lore dos castros non e posíbele namentras se non teña recollido o de todol-os castros e lugares semellantes de Galiza, e posto en compáranza con todo o outro folk-lore.

A CIBDADE DE CACHIQUIMBRA.—É sumamente curiosa a historia que refiren do Outeiro de Rubiós, e elo poidera ser lembranza d'algún feito histórico. O nome de *Cachiquimbra*, non poidera ser lembranza d'algunha—*briga* céltiga? Non quixéramos aventural-a hipótese, mais o certo é qu'o mesmo tratamento fonético sofreu *Conimbriga=Coimbra*. A mención dos romanos axuda tamén a pensalo. Confírmao o achádego da estauta de guerreiro galego c'unha iscripción con nome indíxena.

Tocantes ô episodio da serpe, poidera ser un antigo totem da cibdade? Tamén é dino de mención o xeito de matala c'un cacho de carne, que semella algo com'a violación d'un tabu que pesara sobr'esa carne.

O FOLIÓN.—O caraute sagrado do monte do Castro en Olás aparez siñalado pol-o costume de ter n-il o folión de San Pedro, e o caraute curativo das herbas que se colleu na aba.

En col do folión, compre ver Murguía, en *Galicia*, no capídoo que adica ás tradizós populares.

Arquivo Filolóxico e Etnográfico de Galiza

FOLKLORE EN RIBADEO

I

A LETANÍA DE SAN SEBASTEÁN

Fai moitos anos, Ribadeu, pra librarse d'unha peste, púxose baixo a proteición de San Sebasteán e San Roque, cuias festividades celebráronse desd'entón con gran solenidade.

Na de San Sebasteán os veciños tiñan obrigazón de ouvir misa, absterse do traballo e ir en rogativa cantando a «letanía dos Santos» e levando nas maus calquera imaxe, moneca, retrato ou estampa.

En canto da letanía, e co sonsonete d'ista, os picaros y-os mozos cantaban:

San Sebasteán,
a cabalo d'un can;
o can era coxo,
tiroulo n'un pozo;
o pozo era fríu,
tiroulo n'un ríu;
o ríu era branco,
tiroulo n'un campo;
o campo era roxo,
tiroulo n'un toxo;
o toxo picaba,
San Sebasteán berraba
y-o can escapaba.

II

A VIRXE DE VILASELÁN

É a mais popular de toda ista bisbarra, i-â sua romaxe acuden devotos de moi lonxe, principalmente familias de mariñeiros, dos que e proteitora. A imaxe—que, asegún os descrídos, foi o mascarón de proa d'algún barco perdido—atopouse n'unha praia da freguesía de Vilaselán, ô pé da *fonte dos soldados*, eisí chamada porque a ela iban á beber os que prestaban servizo no inmediato castelo de San Dameán. I-a xente cantaba:

Virxe de Vilaselán,
¡donde fuche aparecida!
â mesma beira do mar,
ô pe d'unha fonte fría.

A devoción pol-a citada Virxe eispresábase en canciós como ista:

Virxe de Vilaselán;
danos o vento na popa,
que somos de Porcillán
e traemos a vela rota.

III

O MONDIGO

Ê o monte mais outo da terra de Ribadeu. Os vellos decían: «Lua ô Mondigo, baixa-mar no río». E: «Cando o Mondigo pon o capelo, todal-as vellas tembran, ou mexan, de medo».

IV

ADIVIÑANZA XEOGRÁFICA

Sante, Santiso,
Acres i-a Veiga,
Toe e Piñeira,
Ribadeu e Vilaselán,
¿cantos lugariños serán?

F. L.

OS HOMES, OS FEITOS, AS VERBAS

LIBROS

POESÍAS GALLEGAS Y CASTELLANAS, por ENRIQUE LABARTA POSSE.

É esta unha edizón d'homaxe que no pobo da sua nacencia fan en lembranza do ilustre escritor galego, morto lonxe da terra, cando comenzaba unha nova evoluzón da sua persoalidade literaria, qu'era varia d'abondo.

Crar'está, que como adequireu seu ben asentado nome—tan ben asentado que é dos poucos mortos que ainda conservan moitos ademiradores verdadeiros, eiquí, onde tan cedo s'esquece ôs homes, ainda de vivos—foi com'humorista. Moita xente gozou coa sua gracia san, âs veces fonda, sempre bon-

dosa. Mais adentro de humorista había non somentes, coma de cote, un sentimental, senón un idealista tan soñador que chegaba a ser iluso. Boa proba foi a gran cantidade de revistas e boletís qu'il fundou.

Extraordinariamente modesto, tanto lle daba ser poeta de circustanzas, concurrir a todol-os certames en precura dos premeos en metálico, ou escribir unha longa tirada de versos pedindo un destino. Por que foi oficinista do tempo dos oficinistas. Tiña no seu mundo interior un achego onde nono acadaba a prosa da vida, e por afora, levaba a couraza do humorismo, e ainda a da simpatía, que moito servizo lle emprestaba tamén pra esto. E ainda había por adentro tamén, en todal-as ocasiós, un gran galego, un galego do tipo soñador e bohemio-- que tamén os hai—cando no seu tempo trunfaba xa arredor d'il o galego *cuco,* que d'aquela foi cando encomenzou a faguerse representativo. Labarta foi un dos derradeiros románticos.

O que non todos saben, anque n-iste volume podan velo, é qu'o Labarta humorista e riseiro, era un preocupado co mais alá. Poucos saben que o Labarta era mais que meio espiritista e que faguía esprimentos sobr'os soños e a telepatía. Com'o doente de Mallarmé, andaba en precura de todal-as feestras por onde un pode viral-as costas ô mundo. O úneco ligame d'alma que tiña co mundo, era o amor da familia e o amor da terra.

Iste volume non é, crar'está, todo Labarta: a obra d'iste é moi estesa; mais é un espello da sua persoalidade chea d'engado e d'intrés.

A ABSIDE DE CASTRO DE AVELÃS

VITORINO PEDRO, Porto, 1928.

Da lexión ilustre e numerosa dos *arqueólogos* portugueses sobresae o Dr. Pedro Vitorino que ô frente do Museu Municipal d'o Porto realiza unha laboura científica intensa e fundamental. É o noso amigo un investigador especializado en materias de arte antigo portugués a quen lle inquedan tanto os orixenes da forza sentimental constituída pol-o *sebastianismo* ao que estuda no interesante aspecto da iconografía popular, como as gravuras rupestres do monte de Eiró que no museu citado se gardan baijo a sua custodia.

Ofrécenos agora n-este opúsculo o sabido rebuscador de *museus, galerías e coleizóns,* un erudito estudo da antiga fábrica da eirexa trasmontana de Castro de Avelãs, poderoso mosteiro outrora, cuio orixen remontan algús ao s. VII, do que non se conserva senón o ousio con tres capelas de pranta semicircular, maior a central, adornadas interior e exteriormente por tres ordens de arcadas cegas das que algunhas prestaron luz en tempos pasados. O material empregado, o ladrillo, contribuie a dar â tal construzón un feitío que permite ao autor paralelizala con eixemprares hespañoes de Castela i-Estremadura, como a eirexa de Sta. María de la Vega en Carrión. E así como os documentos levaron en outra ocasión ao ilustre autor a datar a portada románica de Anciaes, tamén en terras de Braganza, no século XV nada menos, agora son os elementos os que o fan clasificar a obra de Avelãs como edifizo mudexar-románico do século XIII, nova de grande valía pra o arte portugués do medioevo.

F. B. B.

REVISTAS

NAÇÃO PORTUGUESA, serie V, tomo I, números 5 e 6.

Número 5, Sumario: João Ameal, *Antonio Sardinha o combatente.*—J. Francisco V. Silva, *Valor racial de cien años de paz entre Argentina y Brasil.*—Luís Chaves, *O romance de Santa Iria.*—Manuel Múrias, *A exposição do libro portugués en Madrid.*—Carlos da Silva Lopes, *Ensaio sobre a nobreza portuguesa.*—Marcelo Caetano, *Duas palavras sobre a arte cristã.—A defensa dos dereitos de El-Rei Don Miguel I.—Das ideas, das almas e dos factos.*

Número 6: Jackson de Figueiredo, *Antonio Sardinha.*—J. Mendes da Cunha Saraiva, *A campanha de Ourique.*—R. de Sá Nogueira.—*Que relação tem a literatura com a glotologia?*—Marcelo Caetano, *Política.*—Antonio Pedro, *Os contemporaneos.—Guilherme de Faria.*—A. Botelho da Costa Veiga, *Os combatentes de Ourique em documentos medievais.*—Carlos da Silva Lopes, *Nobreza da sangue e simples nobreza.—Das ideas, das almas e dos factos.*

O romance de Santa Iria, do que Luís Chaves trai notabres variantes, témolo achado en Galiza, en galego e en castelán, co mesmo argumento, e as mesmas verbas, embora referido de cote a Santa Helena, coma na variante trasmontana de Vinhais que trai Luís Chaves.

A ÁGUIA, Julho e Outubro, de 1928.

Sumario: Prosa, *Perugia Assis,* (conclusão) por Vila Moura.—*Da Galiza Renascente* (conclusão) por Vicente Risco.—*Pedras e estatuas animadas,* por José Teixeira Rego.—*A trepanação neolítica e a meta-*

psiquica, por José B. Fernandes de Matos. —*Notas para um livro*, por José Sant'Anna Dionisio.—*Seitura*, por Agostinho da Silva. —*Factos e comentarios. A exposição do livro portugués em Madrid.*—Poesia: *Endecha*, por João Alves.—*Evasão*, por José Regio.—*Trovas de verão*, por Antonio de Sousa.—*Os brinquedos*, trad. de Luís Cardim. —Ilustração de Joaquim Lopes.—*Bibliografía*, por J. T. Rego e Luís Cardim.

Interesantismos os estudos de Teixeira Rego e Fernandes de Matos, que sinifican unha apricazón de metapsiquica á espricazón das práuticas relixiosas antigas, a que xa nos temos referido comentando os estudos de Teixeira Rego en col do visgo dos druídas. Novo camiño, que ainda non fora tentado e teoría da que os estudos a que nos referimos son duas novas apricazós doadas pra confirmala. .

O noso direitor remata n-iste número unha exposizón compreta do estado autual da literatura galega.

Na seizón bibriográfica, ocúpase con loubanza de *O porco de pé*, n-unha nota do Profesor Teixeira Rego, e mais do *Ensaio d'un programa pr'o estudo da literatura popular galega* pubricado no noso número d'agosto do ano pasado por Vicente Risco.

BOLETÍN DE LA REAL ACADEMIA GALLEGA, 1.° Dbre. 1928, Cruña.

SUMARIO: *«Orensanos ilustres», por Benito Fernández Alonso*, por Juan Rodriguez Cabrero (adiciona muchos nombres y noticias a la obra del difunto Cronista de Orense).—*Memoria acerca de la imprenta y el periodismo en la provincia de Orense* (continuación) por Eugenio Carré Aldao.—*El Hospital de San Lázaro de Santiago. Su origen y algo de su historia* (conclusión), por José Couselo Bouzas.—*Puentedeume y su comarca (apuntes históricos)* (continuación), por Antonio Couceiro Freijomil.—*Notas epigráficas: Una inscripción del siglo X* (con dous grabados), por Angel del Castillo.—*Colección de Documentos Históricos.*

BROTÉRIA, Porto, Dbro. de 1928.

SUMARIO: *Para a historia do culto do B. Nun'Alvres*, por Domingos Mauricio Gomes dos Santos.—*O Trabalho e a Ideia Religiosa*, por Luís Gonzaga Cabral, S. J.—*A hagiografía como tema literario*, por Paulo Durão Alves.—*As fontes da energía hidroeléctrica de Portugal*, por A. Galvão.—*A Exposição do livro em Colonia*, por Raul Machado.—*Notas e factos*, por Dionel.—*Subsidios para o Vocabulario Português*, por J. Serafim Gomes.—*Revista de Revistas.*—*Notas bibliográficas, Efemérides*, etcétera.

O INSTITUTO, 4.ª Serie, volume 5.°, núm. 3.

SUMARIO: *A arte de escrever*, por Vitorino Nemesio.—*Na agonia dum regimen: os últimos anos da vigência do foral do Pôrto*, por Artur Magalhães Basto.—*Estranjeirismos*, por Claudio Basto.—*Algunas observações acêrca da influência do inglês no português e do maior veículo dela—o francês*, por João da Silva Correia.—*A obra de Guerra Junqueiro*, por Vieira de Almeida.—*O crime e a responsabilidade*, por Santana Rodrigues.—*Quelques résultats obtenus par les observations spectro-heliographiques des années de 1926 et 1927*, por F. M. da Costa Lobo.—*Do teatro na literatura indo-árica*, por Bernardino Garcias. *Breves palavras sobre a questão de Ourique*, por A. Botelho da Costa Veiga.—*Boletim*, etc.

BIBLOS, Coimbra, Septembro, Outubro, 1928.

SUMARIO: Dr. Mendes dos Remedios, *De D. João V ás Cortes de 1821.*—Dr. Manoel de Sousa Pinto, *O testamento poético de Bilac.*—Dr. Gonçalves Cerejeira, *A época das grandes sementeiras.*—Dr. José Maria Rodrigues, *Estados sôbre as «Rimas» de Camões.*—Dr. Vergilio Taborda, *Maquiavel e antimaquiavel.*—Guido Vitaletti, *Il contributo dell'Italia agli studi lusitani negli ultimi cinquant'anni.*—Dr. Francisco Morais, *Da miniatura medieval e sua relação com os códices miniaturados da Universidade de Coimbra.*—*Varia.*—*Revista de Revistas*—En separata: Pae José dos Santos Mota, *Métrica de Camões.*

Imprenta NÓS, Real 36-1.°, A CRUÑA

No proisimo número:

Petroglifos de Sabroso e a Arte Rupestre em Portugal

Por R. de Serpa Pinto.

A Eirexa Pre-Románica de Francelos

Por Xosé Filgueira Valverde.

Cancioneiro da Ribeira do Tea

Por Fermín Bouza Brey.

P A R D O

ÓPTICO CENTÍFICO

Preguntoiro, 32
SANTIAGO

San Andrés, 50
A CRUÑA

CASA EISCRUSIVAMENTE ADICADA A ÓPTICA CENTÍFICA

FOTOGRABADO

Si quer qu-os seus fotograbados sexan o mais perfeito posibres, convenlle envialos aos
Talleres de fotograbado ESPASA-CALPE S. A.
Ríos Rosas, 24-Apartado, 547 MADRID

Axiña aparecerá

o segundo libro de

C O U S A S

por CASTELAO.

F. ROMAN E SACO

DROGUERIA

e FARMACIA

Pereira, 19 Teléfono 28

OURENSE

Use o novo cristal PUNTAL, fabricación de Zeis,
e escrusiva da

CASA DE LOS LENTES

Plaza Mayor, 18. OURENSE.

Drogueria e Farmacia

LUIS FÁBREGA

Progreso, esquina a Luís Espada

OURENSE

MERQUE VOSTEDE
Plumeiros **RAFIUM**

De mais dura qu'os de pruma e limpan millor. Véndese en todol-os estabrecimentos do ramo

Andrés Perille - OURENSE

Lea vostede

Os Camiños da Vida

por R. Otero Pedrayo.

BODEGAS GALLEGAS, PEARES E OURENSE

Viños finos de mesa: Tinto TRES RIOS. Blanco BRILLANTE
LOS GALLEGOS blanco e tinto

Macía e Valeiras, Apartado 18 - Ourense

SANATORIO QUIRURGICO DE SAN LORENZO

SANTIAGO DE GALICIA

DE LOS PROFESORES

D. Fernando Alsina y **D. Antonio M. de la Riva**

CIRUJANO — GINECÓLOGO

Establecimento dotado de todol-os elementos que exixen a terapéutica e a hixiene modernas, situado nas aforas da poboazón, moí cerca do paseo da Ferradura

Teléfono número 195

Pra detalles, calquera dos Direitores ou o Médico interno

A hixiene nos nenos

é a garantía da sua saúde física e moral o día de mañá.

No diario aseo dos nenos emplee o **"Jabón Sales de la Toja"**, único que ás suas altas calidades meiciñás xunta toda a finura e prefume d'un xabón de tocador.

Contribuie ô perfeito desenrolo das criaturas e evita o perigo da escrófula e o raquitísmo.

1pta PASTILLA

JABÓN LA TOJA

ÚNICO EN EL MUNDO

O Xabrón da Toxa é o mellor.

Honra á Galicia no mundo enteiro

AGUAS DE

MONDARIZ

FUENTES DE GÁNDARA Y TRONCOSO

Propiedad de los Sres. Hijos de Peinador

Véndese en todal-as Boticas, Drogueirías Hotels, Depósitos d'augas minerás, Restaurants e vagós-camas de todol-os trés

As mais indicadas en casos de artitrismo, desnutrizón, diabetes, obesidades diversas, doenzas do aparello dixestivo, anemia e neurastenia

Riquisma auga de mesa gaseada naturalmente.

MONDARIZ - BALNEARIO

a 35 kilómetros de Vigo